

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 7/3 2018 s. 1456-1471, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

ŞECERE-İ HAREZMŞÂHÎ'NİN YAZIM VE SES ÖZELLİKLERİ

Emre Berkan YENİ*

Geliş Tarihi: Temmuz, 2018

Kabul Tarihi: Eylül, 2018

Öz

Türkçe yazılmış el yazması tarih kitapları, Türklük bilimi araştırmaları için gerek içerikleri gerekse dil özellikleri bakımından önemli kaynak gruplarından birini teşkil ederler. Bu makalede Hive Hanlığı'nın tarih yazımıyla tanınmış şahsiyetlerinden biri olan Beyânî'nin Şecere-i Harezmsâhî eserindeki yazım ve ses özellikleri incelenecektir.

Eserde Hive Hanlığı'nın devlet başkanları anlatılmaktadır. Devlet başkanlarının soylarına, kişiliklerine ve hükümdarlık dönemlerindeki olaylara yer verilir. Eserin başında Beyânî'nin mukaddimesinin ardından Hz. Adem'den başlanarak Hz. Nuh'a kadarki peygamberlerin kısa hayat hikayeleri ve soyları anlatılır. Ardından Moğol ırkının ortaya çıkışından hanlığın kuruluş dönemine kadarki olaylar aktarılmıştır. Sonraki bölümler hanlığın hükümdarlarıyla ilgilidir.

Eserin yazım özellikleri açısından genel itibarıyla Çağatay Türkçesinin son döneminin özelliklerini taşıdığı görülür. Bazı örneklerdeki kural dışı ikili yazımlar dikkat çekicidir. Ses olaylarının yazım üzerinde etkili olduğu bazı örnekler göze çarpmaktadır. Ek yazımlarında sözcük kökünün alıntı olması yazım üzerinde etkilidir.

Anahtar Sözcükler: Beyânî, Şecere-i Harezmsâhî, Hive Hanlığı, tarih yazıcılığı.

INSCRIPTIONAL AND PHONETICAL ATTRIBUTES OF ŞECERE-İ HAREZMŞÂHÎ

Abstract

Handwritten history books written in Turkic constitute one of the important resources in terms of their content and language characteristics for Turkology. This article will examine the work of known historian of Khiva Khanate, Beyânî's Şecere-i Harezmsâhî.

In this book, rulers of Khanate are described. This description includes those rulers' geneology, personalities and events during periods of their reign. In the first chapter, there is an introduction written by Beyânî, then there is a short history of prophets from Adam to Noah. Then events from the emergence of Mongol nation to the establishment of the Khiva Khanate were mentioned. Next chapters concern the rulers of the khanate.

It is seen that the work carries inscriptional characteristics of last period of Chagatai Turkish. Irregular dual writings of words are noteworthy.

* Dr.; İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, berkanyeni@hotmail.com.

Phonetical events are effective on writing. Also the etymon of the words are influential on the writing of suffixes.

Keywords: Beyânî, Şecere-i Harezşâhî, Khiva Khanate, histography.

Giriş

Şecere-i Harezşâhî, Timurlular Devleti'nin topraklarında kurulan Hive Hanlığı'nın tarihini anlatan bir tarih kitabı ve bir hükümdar soyağacıdır (Tekin, 2008, s. 207). Eser, Muhammed Yusuf Beyânî (1858-1923) tarafından kaleme alınmıştır. Kayıt altına alınmış iki nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan ilki 1913 yılında tamamlanmış, 517 varak hacmindeki Özbekistan Bilimler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü Kütüphanesi'nde 274 eser numarası ile kayıtlı olan nüshadır. Diğer nüsha ise 1914 yılında yazılmış, 508 varaktan oluşan Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde 9596 eser numarası ile kayıtlıdır (Munirov, 1960, s. 17). Türkiye'de Şecere-i Harezşâhî'nin tanıtımı ve içeriği hakkında yapılan bilimsel yayınlar bulunmaktadır.

Genel itibariyle eserdeki tarih silsilesi, Hz. Âdem'in yaratılışından Hz. Nuh'a kadarki peygamberlerin soyları ile başlayıp Hz. Nuh'un soyundan gelen halklara kısaca değinildikten sonra Moğol soyağacıyla devam eder ve Cengiz Han'ın soyundan gelen İlbars Han'ın hükümdarlığında Hive Hanlığı'nın kuruluşundan sonra tahta çıkan tüm hanların hayatlarının sırasıyla anlatılmasıyla son bulur (Yılmaz, 2015, s. 479). Eser 16 bölümden oluşmaktadır. Beyânî'nin kendi tanıklığıyla kaydettiği tarih süreci 15. ve 16. bölümlerde yer almaktadır.

Beyânî'nin, kendisinden önceki tarih yazıcılarından Mûnis Harezmî ve Rızâ Âgehî'nin Firdevsü'l-İkbâl eserindeki bilgilerden yararlandığını Şecere-i Harezşâhî'nin içeriği, başlık tercihlerindeki benzerlikler ve Mûnis Harezmî'nin Firdevsü'l-İkbâl'de yazdığı şiirlerden yapılan alıntılardan anlaşılmaktadır. Beyânî, kaydettiği tarihsel bilgilerin alındığı eserlerin ve yazarlarının adlarını anmak hususunda özen göstermiştir (Berdiyaroova, 2012, s. 2).

Klasik Çağatay Türkçesinin son döneminde kaleme alınmış bu eser, döneminin karakteristik yazım, ses ve biçim özelliklerini büyük ölçüde taşımaktadır (Eckmann, 2003, s. XI). Aşağıda eserin Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde 9596 numaralı nüshasındaki (Beyânî, 1914) yazım ve ses özelliklerinin örneklerine varak numaralarıyla yer verilmiştir.

Yazım Özellikleri

Ünlülerin Yazımı

/a/ ünlüsünün yazımı

Ön sesteki yazımında çoğunlukla "ا" kullanılmıştır: أرینغ arıĝ (72A/11), أتلیغ atlıĝ (50B/10), آباق ayak (41B/10), آیغیر ayĝır (50B/6), آیریب ayırıp (50B/13).

Bazı örneklerde medsiz biçimde "ا" ile yazılmıştır: آقا aĝa (29B/13), آلتی altı (12A/13).
اناسی anası (15A/2).

İç sesteki yazımında "ا" kullanılmıştır: آرالاریدا aralarında (2B/14), آتالاری ataları (39A/7), یاو yav (14A/16), یاسادیلار yasadılar (16A/6).

Bazı Türkçe sözcüklerde iç seste yazılmamıştır: بخشی yaĝşı (10A/17), قزاق ĝazaq (46B/10), قرا ĝara (21B/4).

Son seste "ا" ve "ه" ile gösterilmiştir: آرا ara (66A/8), آقا aĝa (29B/13), آرقه arĝa (96A/16), بارچه barĝa (18B/8), باشقه baĝĝa (11B/1), قرا ĝara (21B/4), سونگرا songra (13A/6), یاقاسیدا yaĝasıda (14B/15).

/e/ ünlüsünün yazımı

Ön seste yazımında "ا" kullanılmıştır: ارککا erkge (5A/9), ایلابان eyleben (18B/13).

İç seste yazımında çoğunlukla "ا" kullanılmıştır: بیراو birev (16A/8), ایلابان eyleben (18B/13), ایگسی igesi (33A/4), ایکو ikev (45B/14), ایلکاری ilgeri (3A/14).

Bazı sözcüklerin ilk hecesinde yazılmamıştır: کنکس keniges (41B/13), ینه yene (60B/16), یر yer (6B/15).

Son seste "ا" ve "ه" ile yazılmıştır: بیلا bile (97A/16), ایلا eyle (75B/9), ایلکا ilge (14A/17), کیمه kime (11A/1), نه ne (6A/7), اوزا üze (9A/9).

/é/ ünlüsünün yazımı

Ön seste "ای" ile, iç seste "ی" ile yazılmıştır: بیش béş (49B/9), ایلچی élçi (19A/8), ایگمای égmay (63B/6), کیسیب késip (9A/12), تیگیب tégip (62B/15), تیریسیدین térisidin (21B/3), تیوه téve (29A/9).

/ı/ ünlüsünün yazımı

Ön seste "ى" ile yazılmıştır: ايرقل ırqıl (19A), ايسىغ ısığ (13A/6), ایلغاب ılğap (48A/1), ايناق inaq (41B/8).

İç seste yazımında "ى" kullanılmıştır: آچلیق açlıq (42B/3), قیریلغان kırılğan (101A/7), قیلیدی kııldı (37A/13).

Son seste "ى" ile yazılmıştır: اتلی atlı (14A/9), بالغالی balğalı (60B/3), بورونغي burunğı (15B/9), قیلالی kılalı (82A/12).

/i/ ünlüsünün yazımı

Ön seste yazımında "ى" kullanılmıştır: ايمدی imdi (51B/11), اینی ini (33B/17), ایش iş (72A/10), ایت it (13A/17), ایز iz (81B/15).

İç seste yazımında "ى" kullanılmıştır: بیلیک biylik (64B/10), ایلیلاری ilçileri (31A/17), اینیلیک inilik (19B/10).

Son seste yazımında "ى" kullanılmıştır: ایچکی içki (33A/13), اوزی özi (79A/10), اینی ini (11A/2), ايمدی imdi (51B/11).

/o/ ünlüsünün yazımı

Ön seste "و" ile yazılmıştır: اولتوروب olturup (63B/12), اون on (9B/7), اورون orun (30A/7), اوت ot (78A/3), اويناب oynap (58A/13).

İç seste "و" ile yazılmıştır: بولغان bolğan (15A/13), قوی koy (31B/5), قول qol (52A/9), قوزغالماق qozğalamaq (72B/13).

/ö/ ünlüsünün yazımı

Ön seste "و" ile yazılmıştır: اوتامیش ötemiş (49B/12), اوز öz (63B/13), اولگو ölgü (67B/14), اولوم ölüm (31A/10).

İç seste "و" ile yazılmıştır: کونگول köngül (69B/14), کونگاردی kögerdi (77B/11), کول köl (37A/14), کۆپ köp (23A/2), تۆپه töpe (41B/10), تۆرت tört (17A/12).

/u/ ünlüsünün yazımı

Ön seste "و" ile yazılmıştır: اوچراب uçrap (34A/7), اوغان uğan (38B/14), اوروغ uruğ (41B/15), اوروش uruş (72A/7), اويغور uyğur (91A/2).

İç seste "و" ile yazılmıştır: اويغور uyğur (91A/2), قوندوز kunduz (86B/14), قوروق kuruğ (58B/4), قوماش kumaş (32B/16), قودوقنى kuduqni (53A/8).

Son seste yazımında "و" kullanılmıştır: سو su (44A/2), سوراشغو suraşgu (40B/9), يارغو yargu (64B/15).

/ü/ ünlüsünün yazımı

Ön seste "و" ile yazılmıştır: اوچ üç (18B/16), اوچون üçün (91A/5), اوستى üsti (17A/15), اوى üy (11B/8), اوزا üze (61B/16).

İç seste "و" ile yazılmıştır: اوزولدى üzüldi (101A/16), سوروب sürüp (21B/12), سونكاكلارين سونكاكلارين (78A/6), اولوك ölüğ (20B/14), يوغرۇك yügrük (42A/17).

Son seste yazımında "و" kullanılmıştır: اولكو ölgü (67B/14), ايچكو içgü (32B/4), منكو mengü (28A/7).

Ünsüzlerin Yazımı

Bu bölümde yazımında farklılıklar görülen ünsüzlere yer verilmiştir.

/b/ ünsüzünün yazımı

/b/ ünsüzünün yazımında bir örnek dışında "ب" harfi kullanılmıştır. qabal- / qamal-filinde iç seste /-b-/ ~ /-m-/ ikili yazımı tespit edilmiştir: قابالب kabalıp (39A/4), قاباب qabap (36A/5), قامالب qamalıp (95A/3), قاماب qamap (93B/9).

-(X)p zarf-fiilinin "ب" ile yazımı tutarlıdır.

/ç/ ünsüzünün yazımı

+CI ekinin "itmekçi" sözcüğündeki /ç/ sesinin bir defaya mahsus olarak ایتماکچی biçiminde yazıldığı tespit edilmiştir. Aynı sözcüğün diğer örneklerinde ek "+çi" şeklinde yazılmıştır.

Sayıların sonuna eklenen +(X)nCI ekinin yazımında bir örnekte hem "چ" hem "ج" kullanılmıştır: بیرینچی birinçi (35B/1), بیرینجی birinci (2A/12). Diğer örneklerde "ج" ile yazılmıştır.

/d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı

Türkçe sözcüklerdeki kalın ünlülü hecede yer alan /t/ sesleri "ت" ile yazılmıştır: توروب turup (45B/7), تاپدی tapdı (96B/16)

Görülen geçmiş zaman ekinin üzerindeki /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımında ünsüz uyumunda tutarlılık yoktur. Aynı örneklerde ikili yazımlara rastlanmaktadır: آچدی açdı (2A/6), آچتی açtı (48B/10), چاپتی çaptı (25A/16), چاپدی çapdı (41A/16), چىقدى چىقدى (35A/9), چىقتى چىقتى (52B/3), قاچتى قاچتى (33B/15), قاچدى قاچدى (39B/3).

/g/ ve /k/ ünsüzlerinin yazımı

Metinde /g/ ve /k/ ünsüzleri "ك" ile yazılmıştır: گورگن گورگن (36B/7), اوزكا özge (87B/12), كيشى كيشى (83A/10), كيلگن كيلگن (31A/5).

/ğ/ ve /k/ ünsüzlerinin yazımı

Metindeki bazı Türkçe sözcüklerde geçen /ğ/ ve /k/ ünsüzlerinin yazımında farklılıklar tespit edilmiştir: آنداغ andağ (99A/14), آنداك andağ (3A/12), آرىغ arığ (72A/11), آرىق arıq (71B/10), چاپغو çapğu (23B/17), چاپكو çapku (101B/10), مونداغ mundağ (60B/1), مونداك mundağ (64B/17), اوروغ uruğ (50A/3), اوروك uruk (63A/9).

/p/ ünsüzünün yazımı:

Ön seste /p/ ünsüzü "پ" ile yazılmıştır. İç seste ve son seste yer alan /p/er çoğunlukla "پ" ile yazılmış, bazı köklerde ise "ب" ile yazılmıştır: چاپدی çapdı (69A/4), كوب köp (73A/11), كوپرەك köprek (64A/3), كوپرۈك köprüğ (58B/10).

/s/ ünsüzünün yazımı

Kalın ünlülü sözcüklerin ön ve iç sesindeki /s/ ünsüzleri metnin tamamında "س" ile yazılmıştır: ايسىغ ısığ (13A/6), ساغىنچ sağınc (37B/9), سىغمای sığmay (21A/16), سونك sonğ (96B/16), سو su (9B/16), باسنتى لار bastılar (55B/1).

/nğ/ ünsüzünün yazımı

Türkçe sözcüklerde iç ve son seste bulunan /ij/ ünsüzü "نك" ile gösterilmiştir: آنكلاما anğlama (49/6), مىنگ ming (2B/7), تىنگرى tingri (96B/8), سونك sonğ (4A/7).

Harekelerin Yazımı

Şecere-i Harezmsâhî metninde hareke kullanımı çok sınırlıdır. Bazı özel adların doğru okunması, bağlaç olan "و"nın bazı yerlerde gösterimi ve alıntı sözcüklerin doğru telaffuzu için sınırlı sayıda hareke kullanılmıştır:

جَنَّت cennet (2B/4), اُسْلُوْبِيْدَا uslûbıda (4B/4), دُرُّ dürr (39B/16)

جَاهُ تَخْتُ تَاج cāh u taht u tēc (1B/3).

Eklerin Yazımı

Şecere-i Harezmsâhî'de yapım eklerinin dışındaki ekler çoğunlukla ayrı yazılmıştır. Bazı eklerin aynı sözcük üzerinde hem ayrı hem de bitişik yazıldığı örnekler tespit edilmiştir.

+II eki

Bu ek genellikle bitişik yazılmıştır: عدالت لى 'adāletli (44A/15), اتلى لارى atlıları (80B/15), آدافلدين آداقلىدىن (32B/7), بالغه لى balğalı (60B/3), همت لى himmetli (10A/17).

Bir özel adın üzerinde "+lu" biçimine rastlanmıştır: بىرامشاهلو bayrāmşāhlu (93B/4).

+IIK eki

Bu ek çoğunlukla bitişik yazılmıştır: اچلىق açlık (42B/3), ارالىقدا aralıkda (51A/4), اتلىغ atlıg (100A/5), اتلىغ لارين atlıgların (35B/17), باشلىغ başlıg (21B/1), حکمرانلىغ hükümranlıg (97B/9), بى ليک biylik (64B/10), امن ليک emīnlik (9A/17), ليک erzāncılık (58A/2), قوشچى ليک kuşçılık (65B/5).

+IAnçI eki

Bu ek, ünsüzle ve kendinden sonraki harflerle bitişen harflerle biten sözcüklerde bitişik yazılmış, ünlüyle biten ve kendinden sonrakiyle bitişmeyen harflerle biten sözcüklerde ayrı yazılmıştır: بير لانجى birlençi (5A/11), ايکى لانجى ikilençi (5A/3), اوچلانجى üçlençi (5A/4), تورتلانجى törtlençi (5A/5), بيشلانجى bişlençi (29B/11), التى لانجى altılançi (5A/7), ييتى لانجى yitilençi (5A/8), سىکىز لانجى sikizlençi (5A/9), توفوز لانجى tokuzlançi (5A/10), اونلانجى onlançi (5A/11).

+rAk eki

Metnin büyük kısmında bitişik yazılmış olup az sayıda ayrı yazım örneği vardır: آبادانراق ābādānraq (84A/2), عجب راق 'acebraq (22A/7), ارتوقراق artuqraq (18A/11), ياخشىراق yaḫşırāq (3A/12), كوبراك köprak (64A/3), كوبراق köbrāq (12A/12), ياخشىراق yaḫşırāq (19B/5).

+sIz eki

Bu ek, eklendiği sözcüğün son harfinden ötürü bitişmediği durumlar dışında bitişik yazılmıştır: سو سيز (41B/9), اورونسيز (14A/10), اتسيز (8B/1, 9A/16), انا سيز (18B/12), عددسيز (32A/17), خبرسيز (6B/11), adedsiz (18B/12), adedsiz (18B/12), adedsiz (18B/12).

+çI eki

Bu ek ünlü ile biten sözcüklere getirildiğinde ayrı yazılmıştır: ارابه چيدين arabaçidın (32B/6), چاپاولچيلار (101B/2), ليق ارزانچى ليق (58A/2), قويچى (51B/6), قوشچى ليق (65B/5), اوچى (58B/3), فرمانه چى (89B/2), ايلچى (46A/3), تيوه چى (32B/7).

+IAr eki

Çokluk eki ayrı yazılmıştır: رسم لار (34B/11), بعضى لار (61A/1), ايل لارنى (13A/16), resmler (13A/16).

+nInġ eki

İlgi eki ayrı yazılmıştır: قارغه نينك (86A/1), ايناق نينك (5A/7), inaqning (5A/7), qarğaning (86A/1), ainakning (5A/7).

كيجيگى نينك (22B/2), älemning (11A/12), älemning (11A/12), kiçigining (22B/2).

+nI, +n eki

Metinde belirtme durumu eki ünlü ile biten bir sözcüğe eklendiğinde "+n" biçiminde eklenip bitişik yazılmış, ünsüzle biten bir sözcüğe eklendiğinde +nI biçiminde eklenip ayrı yazılmıştır: حڪومتىنى (95A/5), حڪومتىن (100B/16), اينى سين (72A/16), inisini (30B/5), inisini (30B/5).

+GA eki

Yönelme durumu eki kalın yazımında "غه" biçiminde, ince yazımında "كا" biçiminde yazılmıştır. Bu ek metinde çoğunlukla ayrı yazılmış olup az sayıda bitişik yazıma rastlanmıştır: قاتلغه (92A/6), قاتلغه (28A/3), حابسى كا (30A/15), ايش كا (3B/5), katlğa (92A/6), katlğa (28A/3), habsige (30A/15), işge (3B/5).

+dIn eki

Ayrılma durumu ekinin hem ayrı hem de bitişik yazımları bulunmaktadır: جهاندين cihāndın (9B/14), جهت دين cihetdin (11B/17), دائیالدين dānyāldın (76B/3), دائیال دين dānyāldın (79A/12).

+dA eki

Bulunma durumu ekinin bitişik veya ayrı yazımında tutarlılık bulunmamaktadır: چاغدا (17A/6), قزاق دا قزاقدا (41A/1), قزاقدا (58A/4), حکومت دا (35A/13), حالدا hālde (93B/13), قزاقدا (41A/1), قزاق دا (41A/1), قزاقدا (58A/4).

Fiillere eklenen yapım ekleri bitişik yazılmıştır: چىقاردى çık-ar-dı (9B/15), ايتىلگان it-il-geñ (5B/6), قىلدوردى kıl-dur-dı (34B/11), قىلىلغان kıl-il-ğan (18B/3), قاتىغ kat-ıg (47A/17), ايمچاك im-cek (15A/4), بوزولغان boz-ul-ğan (41/A4), باسىلدى bas-ıl-dı (16/B6), قاققوردى қаққурдй қаққурдй (47A/2).

Fiillere gelen kip ekleri bitişik yazılmış, bunların üzerine gelen zamir kökenli şahıs ekleri çoğunlukla ayrı, iyelik kökenli şahıs ekleri ise bitişik yazılmıştır:

الغایمىن alğaymın (4A/17), بولغای من bolğay min (5B/7), كوتارالى سن kötereli sin (66B/1), بارماغایمىز barmağaymız (100A/13), بىرور سىزلار birür sizler (49A/15).

ايتمدوک itmedük (15B/15), قالماسون qalmasun (33A/17), بويورماسالار buyurmasalar (4B/2), بىرمدىلار birmediler (32A/14), ايتدىنگ itding (1B/5), باردىم bardım (84A/16), بارسانك barsanğ (79B/3), بولسانگىزلار bolsanğızlar (19B/3), اىلا ين eyleyin (2B/1).

İkili Yazımı Olan Sözcükler

چاپغو چاپغو (71B/10), اریق arıq (72A/11) ~ اریغ arıg (72A/11), آنداق andaq (3A/12) ~ آنداغ andağ (99A/14), ایله ile (1B/5), درگه dergeh (1B/5) ~ درگاه dergāh (3B/11), چاپقو چاپقو (101B/10), اول ol- (70B/8) ~ اول اول (70B/8), مونداق mundaq (64B/17), مونداغ mundağ (60B/1), بىله bile (97B/13), اوروق uruq (63A/9), اوروغ uruğ (50A/3), شاه şah (54B/16) ~ شاه şah (54B/16), اول اول (70B/10), اول اول (70B/10).

Bitişik Yazılmış Sözcükler

Bazı özel isimlerin bitişik yazımları ve "ol" işaret sıfatının bazı yerlerde kendinden sonraki sözcükle bitiştiği görülmüştür: همول hemol (9B/6), اولچاغدا olçağda (39B/1), اولوقت olvakt (92A/6), اولواقعه olvāqı'a (101B/6), ایشناظر işnazar (77A/1), امامکلی imamkılı (79A/10).

Ses Özellikleri**Ünlü Değişmeleri:**

Ön seste /a-/ > /e-/: E.T. amtı > imdi (3B/6).

Ön seste /e-/ > /ü-/: E.T. eb > üy (18B/3).

Ön seste /o-/ > /a/: E.T. olar > alar (16A/5).

İç seste /-i-/ > /-u-/: E.T. boyun > boyun (6A/6).

İç seste /-o-/ > /-a-/: E.T. soğık > savuk 817B/2).

İç seste /-ü-/ > /-e-/: E.T. süngük > süngük (78A/6).

Son seste /-ı/ > /-u/: E.T. okı- > oku- (41A/15).

Son seste /-i-/ > /-ü-/: E.T. yorı- > yörü- (39B/1).

Son seste /-ü/ > /-i/: E.T. içgerü > içgeri (35A/11) .

Ünlü Düşmeleri:

ağ(ı)zıdın (17B/16), ay(ı)rıldı (79A/3), ay(ı)tur (34A/10), boğ(a)zığa (4A/4), boy(u)nın (22A/5), bur(ı)nımı (53A/2), buy(u)ruk (5B/11), key(i)nidin (50B/17), köng(ü)lüm (97B/10), oğ(u)lu (100B/9), or(u)nıda (13A/15), siñg(i)lisi (33B/3), yığ(ı)nap (46B/1).

Ünlü Birleşmeleri:

anı teg > andağ (14B/16), münü teg > mundağ (60B/1), niçe ök > niçük (77B/3).

Kalınlık-İncelik Uyumu:

Şecere-i Harezmsâhî'de ünlüler arasındaki kalınlık-incecik uyumunun Türkçe sözcüklerde çok az sayıdaki örnekte ek kaynaklı uyumsuzluklar dışında korunduğu, alıntı kelimelerin aldıkları eklerde ise belirli bir kurala bağlı kalınmadan bazı eklerin hem kalın hem ince şekillerinin kullanıldığı görülmüştür.

birbirleri+ğa (93A/10), birbirleri+ge (25A/5), biy+ğa (98B/7), biy+ge (66A/16), cānibi+ğa (14B/11), cem'iyetleri+ğa (86B/6), çiçen+ğa (25A/15), devleti+ğa (70B/2), devleti+ge (35B/14), devri+ğaça (38B/8), devrleri+ğaça (11B/13), emir+ğa (31B/15), emir+lık (17A/10), emri+ğa (23A/6), emri+ge (14A/5), ferzendleri+ğa (10B/10), fevti+ğa (55B/15),

haddi+ğa (98A/12), haddi+ge (15A/15), harameyn+ğa (44A/9), harameynge (47A/10), harāmzāde+lık (74A/4), hareket+ğa (50A/9), hareket+ge (70B/3), harem+ğa (33B/3), harem+ge (15A/7), helāket+ge (67B/10), helāket+ğa (97B/5), hezāresb+ğa (94A/9), hezāresb+ge (34A/6), hizmet+ğa (4A/5), hizmet+ge (3B/4), içgeri+ğa (35A/11), içgerü+ğa (44B/17), içi+ğa (51B/6), içi+ge (41A/3), ikisiğa (41B/6), ilgeri+raq (82A/7), ismi+ğa (56A/4), keyin+raq+ğa (101B/13), kıble+ğa (45A/14), küçük+raqı (10A/10), köp+raq (12A/12), küniğaça (7B/15), medhleri+ğa (4A/10).

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu:

Eserde bazı eklerin yalnızca düz ünlülü biçimlerinin kullanılması düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır. Bu ekler şunlardır:

İlgi eki +nInğ: özi+ninğ (23A/11), ordu+nınğ (30A/5),

Belirtme durumu eki +nI, +(I)n: yurt+nı (17A/12), söz+ni (5B/9), öz+in (86A/2), yol+ın (60B/7),

Ayrılma durumu eki +dIn: üyi+din (18B/4), kol+dın (71B/7),

Aitlik eki +GI: burun+ğı (15B/9), sonğ+ğı (85B/10),

Birinci çokluk şahıs iyelik eki +(I)mIz: yurt+ımız (21B/1), köngül+imiz (95B/17),

Üçüncü teklik şahıs iyelik eki +(s)I: uruk+ı (16B/10), üst+i (43A/11),

+sIz eki: orun+sız (41B/9),

+(I)nçI eki: üç+ünç (10A/3), dört+ünç (10A/11),

+çI eki: ok+çı (58B/3), çapavul+çı (101B/2),

Görülen geçmiş zaman üçüncü şahıs çekimi -DI(IAr): yitüş-tiler (81B/4), oku-dılar (41A/15).

+GInA eki: yahşı+ğına (100B/9),

Birinci tip öğrenilen geçmiş zaman eki -mIş: bol-mış (1B/6), sür-miş (34B/6),

İkinci teklik şahıs emir eki -GI: yör-gil (99B/6), artdur-ğıl (96B/3).

Bazı eklerin yalnızca yuvarlak ünlülü biçimlerinin kullanılması düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır. Bu ekler şunlardır:

Soru eki mU: astıda mu (80B/6), imes mü (65A/2),

-GU eki: suraş-ğu (40B/9), kil-gü (8A/3),

-GUn eki: çap-ğun (23B/17), uç-ğun (20B/7),

-GUnçA eki: yit-günçe (2B/13), bar-ğunça (28A/5),

-UK eki: açuğ (98A/12), artuğ (40A/16), saçuğ (98A/13),

Ettirgenlik ekleri -DUr-, -Ur-, -GUz-: atlan-tur-dılar (86B/17), iç-ür-diler (42A/7), kir-güz-di (31B/13),

Görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs çekimi -dUK: kıl-duğ (78A/5), ir-dük (78A/3),

Emir kipinin üçüncü şahıslarının çekimi -sUn(lar): tap-sun (60A/15), ata-sunlar (28B/11), bir-sün (33A/15), di-sünler (64B/11).

Ünsüz Değişmeleri

Ön seste /b-/ > /m-/: binğ > miñğ (91B/5), bin- > min- (24B/10), bunça > munça (81A/3), bundağ > mundağ (49A/4), buz > muz (48A/2).

Ön seste /t-/ > /d-/: ti- > di- (6B/1), tağı > dağı (25B/6), turur > durur (14B/7).

İç seste /-d-/ > /-ḍ-/ > /-y-/: adağ > ayağ (36B/2), bod > boy (58A/4), ked- > kiy- (10A/3), küdegü > küyev (35A/9).

İç seste /-n̄g-/ > /-ğ-/: yalın̄guz > yalğuz (78A/1).

İç seste /-k-/ > /-ḥ-/: yağşı > yağışı (7A/14), oğşaş > oğşaş (8B/4), toğta- > toğta- (45B/8).

İç seste /-k-/ > /-ğ-/: soğık > savuğ (17B/2), yağığ > yavuğ (52A/8), küdegü > küyev (35A/9).), biregü > birev (16A/8).

İç seste /-p-/ > /-f-/: toprağ > tofraq (5B/3).

Son seste /-b/ > /-w/ > /-y/: eb > ew > üy (47B/15).

Son seste /-k/ > /-h/: soğık > soviğ (47B/15).

Ünsüz Uyumları

Yönelme durumu ekleri yalnızca +ğa ve +ge biçimlerinde oldukları için ötümsüz bir ünsüzle biten bir sözcüğe eklendiklerinde uyum dışı kalırlar: behişt+ge (6B/1), bik+ge (53B/6), felek+ge (11B/4), hizmet+ge (3B/4), bozoğ+ğa (18B/16).

Bulunma durumu eki +dA uyum dışında kalmaktadır: altmış+da (27B/15), âsâyiş+de (54A/7), ‘azamet+de (14A/8), baş+da (2A/13), bik+de (29B/8), fırsat+da (38A/3).

Ayrılma durumu eki +dIn uyum dışında kalmaktadır: bahs+din (50A/6), behişt+din (6B/7), cihet+din (23B/1), karaçalpağ+dın (51A/15).

Bildirme eki +dUr uyum dışında kalmaktadır: kâmiş+dur (37A/14), lâyığ+dur (1B/1), mañlûk+dur (67A/3), yok+dur (3A/12).

+GAÇA ekinin uyum dışında kaldığı bir örneğe rastlanmıştır: vağıtğaça (13B/17)

-DUr- ettirgenlik ekinin "t" ile başlayan ötümsüz biçiminin bulunması ünsüz uyumuna girmesini sağlamıştır. Uyum dışına çıktığı birkaç örnek vardır: art-dur-dılar (23B/6), at-dur-up (86A/2), it-dür-di (33B/16)

-DI görülen geçmiş zaman ekinde ünsüz uyumu ikili yazım sebebiyle tutarsızlık gösterir: it-di-m (4B/17), it-ti (44A/16), aç-dı (61B/2), aç-tı (48B/10), taptı (3B/9), tapdı (17A/1).

Gelecek zaman eki -GAy'ın uyum dışı kaldığı durumlar şunlardır: yit-gey-ler (3B/8), it-gey, örget-gey-ler (12B/10), çık-ğay (68A/12), tap-ğay (6B/6)

İkinci teklik şahıs emir eki -GIl'ın uyum dışında kaldığı örnekler şunlardır: it-gil (4A/16), kayt-ğıl (79B/15),

-GAN sıfat-fiil ekindeki durum: çık-gen (21A/5), kaçğan (42A/11), tapğan (18A/12).

-GU sıfat-fiil ekinin uyum dışı kaldığı önekler: öt-gü dikedür (21A/2), it-gü+si (35A/2).

-GUÇI sıfat-fiil ekinin durumu: it-güçi (3B/6).

-GUñA zarf-fiil ekindeki durum: yit-günçe (25B/13), ötgünçe (91A/11).

-GAç zarf-fiil ekindeki durum: yit-geç (14B/12), işit-geç (31A/9),

-GAndA zarf-fiil ekindeki durum: tüş-gende (40B/7), yit-gende (10A/14), çap-ğanda (48B/17), çık-ğanda (15B/11).

Ünsüz Düşmeleri

Ön seste /b-/: Yalnızca "bol-" fiilinde ve manzum bir kısımda vezin gereği "ol-" biçimiyle kullanılmıştır: ol-dı (72B/13).

Son seste /-b/: sub > suv > su (47B/16).

İç seste /-r-/: birle (20B/12) > bile (4B/17)

/g/ ve /ğ/ düşmeleri: kergek > kerek (96A/11), yokğaru > yukarı (51B/17).

Göçüşmeler

Üç sözcük üzerinde göçüşme olayı tespit edilmiştir: yağmur > yamğur+lı (101B/11), öğret- > örget-geyer (12B/10).

Sonuç

Şecere-i Harezmsâhî eseri, Klasik Çağatay Türkçesinin son döneminin yazım, ses biçim özelliklerine kaynaklık edecek bir eserdir. Eserde aynı ekin hem kalın hem de ince ünlülü veya hem ötümlü hem de ötümsüz ünsüzlü biçimlerinin yazımda gösterimi, bazı sözcüklerin ikili yazımları ve bazı eklerin tek şekilli yazımlarının kullanılması gibi yazım çeşitlilikleri, Doğu Türkçesinin uzun yıllar boyunca yazı dili olarak kullandığı Çağatay Türkçesinin yazım tercihlerini saptamak konusunda aydınlatıcıdır.

Alıntı sözcüklerin ek aldığı durumlarda ekte ortaya çıkan yazım farklılıkları Çağatay Türkçesi için bilinen bir durum olmakla beraber, eserdeki alıntı sözcüklerin kökeninin de aldıkları eklerin yazımında etkili olduğu görülmektedir. Eserdeki Moğolca sözcüklerin ek aldığı durumlarda sözcüğün son hecesindeki sesin kalınlık-incelik durumuna göre ekin yazımının uyum gösterdiği, Arapça ve Farsça sözcüklerde ise birçok örnekte bu uyumun bozulduğu görülmüştür.

Eserdeki ses değişiklikleri de Türkçenin tarih sürecindeki fonetik eğilimlerini saptamak açısından yapılacak araştırmalara yarar sağlayacaktır. Bu özellikleriyle Şecere-i Harezmsâhî için yalnızca Hive Hanlığı'nın tarihine değil, Türkçenin tarihine de ışık tutan bir eser olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar

- Berdiyarova, S. (2012). *Muhammed yusuf beyânîniñ "şajarayı horazmşohiy" asari tarihiy manba sifatida*, Semerkant: Özbekistan Respublikası Aliy va Orta Mahsus Talim Vazırlığı Neşriyatı.
- Beyânî, M. (1914). *Şecere-i Harezmsâhî*, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter No: 9596.
- Eckmann, J. (2003), *Çaęatayca el kitabı*, Çev. Günay Karaaęaç. İstanbul: Akçaę Yayınları.
- Munirov, K. (1960), *Munis, agahî ve bayanî'ning tarihî asarları*, Taşkent: Özbekistan SSRFanlar Akademiyası Neşriyatı.
- Tekin, F. (2008). 19. Yüzyıl harezmi tarih yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî). *Akademik Bakış*, 2(3), 199-210.
- Yılmaz, S. (2015). Hive hanlığı'nda tarih yazıcılığı ve başlıca temsilcileri, 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi Bildirileri*, 6-8 Mart 2015, Ankara, s. 471-482.

Extended Abstract

In this article, inscriptional and phonetical attributes of Beyânî's *Şecere-i Harezmsâhî* book will be examined. Beyânî (Muhammed Yusuf Beyânî) was a well-known historian. His work, the *Şecere-i Harezmsâhî*, includes the information of the historical period from Turkic khanates that established in the lands of former Timurids Empire to the collapse and annexation of Khiva Khanate. *Şecere-i Harezmsâhî* is written in geneology (family tree) format. This geneology starts from Adam's creation to Noah's grandchildren as prophets' history. Then it mentions the emergence of first nations from Noah's grandchildren. One of them is called by the name of Mogul (Mongol). It is believed that Mongols are descendants of him. Henceforth, the Mongol succession starts and grows in history. This time period is mentioned in *Şecere-i Harezmsâhî* shortly until the Genghis Khan. Him, his children and grandchildren are widely mentioned in it. Historical sequence continues with one of Genghis Khan's grandchildren, İlbars Khan, who is the founder and first ruler of the Khiva Khanate. After him, all rulers of the khanate are mentioned by their characters, families and wars with other khanates and nations in order of their ascension to the khanate's throne. The book ends with the khanate's last ruler, İsfendiyar Khan.

This history book is not important only by its historical value and contents. It also carries the lingual attributes of Chagatai Turkish's last era. It is written in Chagatai Turkish which is used as a writing language among Eastern Turks for a long period of time. Many literary, historical, scientific works are written by it. The inscriptional and phonetical attributes of words and suffixes in it are important for discovering the lingual situation of Chagatai Turkish's last era. We identified many irregular writings of words and suffixes. This variation is known for Chagatai Turkish, but which words and suffixes has that variation is not completely discovered yet. By explaining those variations in *Şecere-i Harezmsâhî*, we intended to contribute to scientific research of Chagatai Turkish. Our article contains two chapters: Inscription and Phonetics.

Inscriptional attributes of *Şecere-i Harezmsâhî*: In the inscription chapter, firstly we tried to explain the writing types of vowels by their arabic writing on the words by their position of the word: in the beginning, in the middle and at the end with examples from *Şecere-i Harezmsâhî*. We mentioned if there is an extraordinary writing attribute with its example. Then the varying consonants are mentioned by their situation in terms of difference that caused by being in a word or suffix (also if there is a difference for being the first, middle or last letter of the word or suffix). After that the dual writings of same words are listed. We concluded our inscriptional analysis with listing the irregular adjacency of words.

Phonetical attributes of *Şecere-i Harezmsâhî*: In he phonetics chapter, we listed the phonetical changes of vowels and consonants in Chagatai Turkish in terms of their difference to Old Turkish with examples from *Şecere-i Harezmsâhî*. In the second part, we examined the consonance of vowels with each other, and did the same examination for consonants. There are many irregularities and exceptions for consonance in *Şecere-i Harezmsâhî*. For vowels, the irregularities are mostly originated from borrowed words. Most of borrowed words are heard by people first. Therefore, when it comes to writing of those borrowed words, people are inclined to change those words' writing to their languages' inscriptional consonance. For Turkic languages, this rule is mosly not approved for words which borrowed from Arabic and Persian. Many borrowed words from those languages are learned from written texts. As a result of this, there are irregularities of pronunciation and differences of writing for same words. Also there is a variety of writings for Turkish words either. That confirms the effect of the sound on writing. Which is also important for understanding the pronunciation of Chagatai Turkish. We can hear the sound of words and suffixes by reading their writings in historical texts such as the *Şecere-i Harezmsâhî*.

In conclusion, *Şecere-i Harezmsâhî* includes many writing variations of words and suffixes. Our article contains the analysis and listings of them. Those variations are mostly derived by phonetical changes that happened in years. Detecting and analysing those changes are important to estimating the inclinations of the language. We consider ourselves fortunate for examining a history book by the fact of chasing the changes of a language gets clearer and easier by chasing the historical events of that language has experienced.